

Dini Araştırmalar, Ocak-Nisan 2000, C. 2, s. 6

## Endülüste Aklî Bilimlerin İlk Gelişimi\*

George F. HOURANI\*

Çev: Mehmet Özdemir\*\*\*

Grek bilim ve felsefesinin Helenistik İskendireye'den Ortaçağ Batı Avrupa'sına intikalinin uzun tarihi seyri içerisinde, iki ilgi çekici gelişme, modern bilim adamları tarafından yoğun bir biçimde araştırma konusu yapıldı: Bunlar-

---

\* "The Early Growth of the Secular Sciences in Andalusia", *Studia İslâmica*, 32 (1970), s.143-156.

\*\* George Fadlo HOURANI (1913-1984): Lübnan asıllı bir hristiyan Arap aileye mensup olup İngiltere'de dünyaya geldi. 1936'da Oxford Üniversitesi'ni bitirdi. 1939'da ABD'de Princeton Üniversitesi'nde Lübnanlı şarkiyatçı Philip K. Hitti'nin yönetiminde doktorasını tamamladı. 1950'de Michigan Üniversitesi'nde Arapça dersleri okutmaya başladı ve daha sonra Yakın Doğu Araştırmaları doçenti oldu. İslâm Felsefesi dersleri verdi. 1967'de New York Devlet Üniversitesi'ne geçti ve burada 1983 yılına kadar daha çok Grek ahlaki ve Ortaçağ felsefesi okuttu. 1980 yılında, daha önce çalıştığı Devlet Üniversitesi tarafından kendisine *İslâm düşüncesi ve medeniyeti mümtaz profesörü* payesi verildi. *Ibn Rushd* (Leiden 1959), *Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times* (New Jersey 1951, Beyrut 1963), *Averroes on the Harmony of Religion and Philosophy* (London 1961, 1967, 1976) *İslâmîc Rationalism: The Ethics of Abd al-Cabbar* (Oxford 1971), *Reason and Tradition in İslâmîc Ethics* (Cambridge 1985) neşredilmiş eserlerinden bazılarıdır. Bkz: İlhan Kutluer, "HOURANI, GEORGE Fadlo", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 256-257 (Mütercim).

\*\*\* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

dan biri, miladi IX ve X. yüzyıllarda ağırlıklı olarak Bağdat'ta Grekçeden Arapçaya; diğeri ise Sicilya ve İspanya'da Arapçadan Latinceye yapılan tercümelere dir. Bu iki dönem arasında Arap hakimiyeti altındaki topraklarda doğudan batıya doğru yönelen bir ara intikal süreci daha mevcuttu ve bu, İslâm coğrafyasının kendi dini ve lügavi sınırları içinde kalan nisbeten daha yavaş bir süreçti. Bu sebeple de daha az ilgi çekti. Ne var ki, Batı müslümanlığının kültürel başkentinin kurulmasıyla birlikte, Arapçadan Latinceye tercümelere mümkün kılan bir süreç olması nedeniyle, bunun, müstakil bir araştırma konusu olarak ele alınması gerekmektedir. İlk anda, Arap biliminin hakim olduğu bir bölgede mevcut bulunan seküler bilginin, bu bilgi üzerinde çalışmaya hazır ve birbiriyle haberleşme içerisinde bulunan ilim adamları sayesinde fazla bir gecikme olmaksızın, diğer bölgelerde de mevcut olacağı, kesin bir sonuç şeklinde kabul edilebilir. Mamafih, gerçek durumun hiç de böyle olmadığı, erken dönem Mağrib tarihinden anlaşılabilir; Endülüs'teki gecikme ise, Mağrib'e nisbetle daha da dikkat çekiciydi. Dolayısıyla her bölgenin kendine has bir bilimsel tarihi olmuştur. Bu makalede Sicilya ele alınmayacaktır, bunun yerine, özlü bir biçimde, batıda Endülüs'ü Arap bilim ve felsefesinin anamerkezine dönüştüren süreç üzerinde durulacaktır.

## (2)

Doğu müslümanlığının İran, Irak, Suriye ve Mısır'daki şehir merkezlerinde, Grek bilim ve felsefesinin (*ulûmu'l- evâil* veya *el-ulûmu'l- akliyye*) yüksek bir hüsn-ü kabul gördüğü gayet iyi bilinen bir husustur. Zikredilen bilimler, Abbasiler döneminde entellektüel kesimde oldukça yaygınlık kazandı. Bu, bir dereceye kadar, adı geçen bölgelerde Grekçe veya Süryaniceden yapılan tercümelere tabii bir sonucuydu. Bu olumlu başlangıç sayesinde Doğu'daki seküler Arap kültürü içerisinde, bu kültürün en fazla parladığı m.850-1050 yılları arasında yeni ilerlemeler kaydedildi. Aynı dönemde İslâm dünyasının batısında, bu kültür, ortamın yeterince elverişli olmaması nedeniyle, daha yavaş bir gelişme süreci yaşadı.

Bu tür ilimler için Endülüs'te başlangıçta mevcut bulunan alt yapı oldukça zayıftı.<sup>1</sup> Hristiyan İspanya, müslüman hakimiyeti öncesinde ciddi bir ilmi gele-

1 Endülüs'ün ilk dönem fikir tarihi hakkında bkz. M.Asin Palacios, *Ibn Masarra y su escuela*, obras escogidas, Madrid 1946, I, 2-7; E.Levi Provençal, *Histoire de l'Espagne musulmane*, Paris 1953, III,15; M. Cruz Hernandez, *Filosofia hispano-musulmana*, Madrid 1957, I, İkinci Bölüm, s.1-4; M.A.Mekki, "Ensayo sobre las aportaciones orientales en la Espana musulma-

nek ve başarıya sahip değildi; müslüman hakimiyeti altında yaşayan hristiyan bilginler ise, Kıptilerin Mısır'da yaptıkları gibi, kendi geleneksel kültürlerinin içine kapandılar ve kapasitelerini daha çok dini yazılarda ortaya koydular. Bina-enaleyh, VIII. Yüzyıl başlarında Endülüs'e göçen Araplar ve Berberiler; fetihler sonrasında Doğu'da karşılaşılan benzer zengin ve nüfuz edilebilir bir bilimsel mirasa rastlamadılar. Keza onlar, Endülüs'ün fethini gerçekleştirdikleri sırada (711-13), Doğu'daki bu ilmî mirastan bir pay alabilmiş de değillerdi. Bu sebeple, okur-yazar kültürü olarak neye sahip olmaları gerekiyorsa, onu başlangıçta tamamen Doğu'dan ithal etmek mecburiyetindeydiler. Bütün bunlarla birlikte onlar, bir uç vilayetin sınır bekçileri olarak, zamanın gerisinde kalmak ihtimaliyle de karşı karşıya idiler.

Seküler bilim beklentilerini zora sokan bir başka önemli husus, Endülüs'te uygulamaya konan ilk eğitim modelinin, ağırlıklı bir biçimde dini ve fıkhi nitelikte olmasıydı. Başlangıçta Endülüslüler arasında Evzai fıkıh ekolü ağırlık kazanmıştı; IX.yüzyıl ortalarında ise, Malik b. Enes'in fıkıh ekolü onun yerini aldı. Bundan böyle Endülüs toplumunu nüfuzu altına alan Maliki fakihleri, imam-ları Malik'in "ilim üç gruptur: Allah'ın açık seçik (veya konuşan) kitabı, geçmişteki bir tatbikat (sünnetun mâdiyetun) ve "bilmiyorum"<sup>2</sup> şeklindeki mütalasında da ifade edildiği üzere, şeriat (İslâm hukuku)'i işe yarar tek çalışma alanı olarak kabullendiler. Bu kabulden hareket eden ulema hem ordunun hem de kültür düzeyi yüksek müslümanların desteğini yanına aldığından, söz konusu dar kapsamlı dini kültür, kendi dışındaki başka bir bilgi türüne karşı direnç gösterdi. Onlara göre, sadece o (ilmü'ş-şeriat), ilk kuşak müslüman Arapların gerçek İslâm'ını temsil etmekteydi; dolayısıyla onun gasıp Abbasilerin ve onların Arap olmayan yozlaşmış saray takımının bid'atleriyle bozulmasına asla izin verilmemeliydi. Emevi hükümdarlarından bazıları, oldukça geniş ufuklu kişiler olmakla beraber, rejimlerinin istikrarı için ulema kesimince yönlendirilen

---

na y su influencia en la formación de la cultura hispano-arabe", *Revista del Instituto de Estudios Islámicos en Madrid (RIEI)*, 9-10 (1961-62), S.65-231. Mekki'nin makalesi, Endülüs'te dini ilimler ve edebiyat alanlarında doğu Arap tesirleri hakkında yapılmış esaslı bir çalışmadır; ne var ki, bu çalışmada seküler ilimlere yer verilmemektedir.

2 Dabbî, *Buğyetu'l-Multemis*, Bibliotheca Arabico-Hispana (BAH) içinde, nşr.F.Codera, Madrid 1883-92,III,No.861.Krş.Mukaddesî, *Ahsenu't-Tekâsım fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, nşr.M.J.de Goeje, Leiden 1906,s.236

mutaassıp tebalarına muhtaç olduklarından, yeni fikirlerin ülkeye sokulması konusunda ihtiyatlı davranmak zorunda kalmışlardır. <sup>3</sup> Hattâ fıkıh alanında bile, yeni ekollere –mesela Şafiiilik gibi-, devletin nisbeten müsamahalı tavrına mukabil, Malikiler tarafından iyi gözle bakılmamıştır. Nitekim “yenilikçi” fakih **Bakî b. Mahled**'i hedef alan baskıyı durdurmak için, emir **Muhammed**'in (852-886) duruma müdahale etmesi gerekli olmuştu. İbn Tumlus, bu husus üzerinde dururken “...işte böyle, onlar bir zamanlar reddettiklerini daha sonra kabullendiler; keza bir zamanlar dinsizlik ve ataistlik olarak gördüklerini, şimdi gerçek inanç ve din olarak benimsediler” demekte ve Batı müslümanlığının fikri gelişimine dair eleştirel çalışmasında, daha sonraki dönemleri ele alırken de benzer bir tutumun yaşandığını tekrarlamaktadır. <sup>4</sup>

Bu olup bitenlere rağmen, Endülüs'e yeniliklerin girmesi engellenemedi. Çünkü gerek Endülüslü hacıların ve tacirlerin Doğu'ya sürekli gidiş gelişleri gerekse Doğulu sürgünlerin ve diğerlerinin göçleri neticesinde, bu ülkenin İslâmi entellektüel hayatın güçlü akımlarının uzağında kalması, zaten mümkün değildi. Mu'tezile öğretisi, her ikisi de Cahız'ın görüşlerini yayan Kurtubalı hekim **Ebu Bekir Faric b. Selam** ve Bağdadlı müellif **Ahmed b. Harun** tarafından 820 senesi gibi erken bir tarihte ülkeye sokuldu. Takibeden yüzyılda mu'tezili anlayışta başka Endülüslülerin varlığı da bilinmektedir. Büyük bir yankı uyandırmaları da, baskı ve buna bağlı gizlenmeye mahal olmadan, bunların varlıklarına müsaade edilmiştir. Bu gurup arasında, bu esnada Doğu'da<sup>5</sup> ortaya çıkmakta olan Grek geleneğinde “bilim adamı” veya “filozof” olarak adlandırılmalarına yol açacak bir ünvana sahip olmaksızın felsefi doktrinler ve bilimsel meraklar belirmeye başladı.

Endülüslü ilk filozof, Doğu'da **Kindî** örneğinde olduğu gibi, Mu'tezili bir alt yapıdan neşet eden **Muhammed b. Meserre el-Cebelî** (ö.931)'dir. Babası **Abdullah**, 854 senesinde Doğu'ya gitmiş, Basra'da mu'tezili görüşleri özümse-

3 Bkz. H.Monès, Le rôle des hommes de religion dans l'histoire de l'Espagne musulmane jusqu' 'a la fin du Califat”, *Studia Islâmica*, 20 (1964), s. 47-88; Mekki, a.g.e. özellikle s. 154-58; 204-13.

4 *el-Medhal li Kitabi'l-Mantık*, nşr.M.Asin Palacios, *Introduction al arte de la lógica*, Madrid 1916,s.10-11.Bakî b. Mahled'in başından geçenler hakkında bkz. İbn İzâri, *el-Beyânu'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Mağrib*, nşr.R.Dozy,Leiden 1849-51,II,112-13.

5 Bkz. Asin, a.g.e. I,Appendix 2; Cruz, a.g.e. I,211-14

dikten sonra, bazı kitaplarla Endülüs'e dönmüştü. Bundan sonra Kurtuba'da, daha önce Doğu'dan dönmüş bulunan bir diğer mu'tezili Halil el-Gafla ile yakın arkadaşlık kurdu. Fakat, Halil el-Gafla, "irade hürriyeti" konusundaki mu'tezili kanaat ve açıklamaları nedeniyle ulemanın husumet ve baskısını üzerine çekti; ayrıca öldükten sonra kitapları yakıldı. Bu, Abdullah'ı oldukça dikkatli davranmaya sevketti; yeni fikirlerini, oğlu dışında hiç bir öğrencisine söylemedi.<sup>6</sup> Muhammed'in eğitimine dair ayrıntıların ve kendi yazdıklarından bölümlerin bulunmayışı nedeniyle, babasının şifahi olarak öğrettikleri dışında onun felsefesinin diğer kaynaklarını bilmiyoruz. Bununla beraber, söz konusu felsefenin neoplatonik, batınî ve Sufi görüşleri meczeden bir yapıda olduğu söylenebilir.<sup>7</sup> Babası gibi İbn Meserre de, ders verirken son derece ihtiyatlı davranmak zorunda bırakılmıştı. Bunun iki esas sebebi vardı: Birincisi, fukahamın kelama veya felsefeye eksilmeden devam eden düşmanlığı, ikincisi ve daha önemlisi ise, düşünce sisteminde batını tesirlerin mevcut bulunuşuydu ki, bu tesirler yüzünden o, Fatımilerin tehlikeli bir biçimde Mağrib'de imparatorluklarını genişletmekle meşgul oldukları bir dönemde, ister istemez, onlar adına çalışan bir dâi (propagandacı) olarak suçlanma riskiyle karşı karşıya idi. İbn Meserre, Mekte'ye gerçekleştirdiği ve bu arada Medine ve Kayrevan'ı da ziyaret ettiği bir hac seyahati dışında, yetişkinlik çağının büyük bir bölümünü, bir grup öğrencisiyle birlikte zühd hayatı yaşadığı Kurtuba yakınlarındaki bir dağ zaviyesinde geçirdi.

6 Bkz. Asin, *a.g.e.* I,40; Cruz, *a.g.e.*,I,221-22. Her ikisi de kaynak olarak İbnu'l-Faradî'nin *Tarihu Ulemai'l-Endelüs* (BAH içinde, VII-VIII)'ünü vermektedir.

7 Asin, adı geçen eserinde Sahte Empedokles ile Şehrîstânî ve Şehrazûrî'deki iktibasları biraraya getirmek suretiyle eserini inşa ettiği hayatı meçhul bir müslüman müellif olan İbn Meserre'nin arasında yakın bağlar kurmaya gayret etti. Fakat bu gayret, İbn Meserre'nin kendi eserleri arasında mukayese yapma imkanı verecek sağlam verilerin bulunmaması nedeniyle spekülâtiv kabul edilmelidir. M.Stern, 1966'da bana, Asin tarafından İbn Meserre ile Sahte Empedokles arasında bağ kurmak için verilen tek delilin, Sâid el- Endelüsi'nin bir ibaresi (*Tabakâtu'l-Ümem*, nşr. L.Sheikho, *el-Maşrik*, 14 (1911), s.666) olduğunu belirtti. Fakat, Sâid'in, Ebu'l-Hasan el-Amiri'nin *el-Emed ale'l-ebed*'inden zikrettiği ibarenin orjinalinde İbn Meserre'ye atıfta bulunulmamaktadır. Dolayısıyla iki kişi arasında varlığı iddia edilen bağın, sadece Sâid'in kendi ulaştığı bir sonuç olduğu gözükmektedir. Gene R.Arnaldez ("İbn Masarra", *Encyclopaedia of İslâm*, New Edition, Leiden 1954'de ihtiyatlı bir üslup kullanmaktadır. Bu durumda İbn Meserre konusunda güvenilir kaynak olarak, geriye, İbn Hazm, İbn Arabî ve diğerlerinin yaptığı bir kaç atıf kalmaktadır. Bkz. Asin, Cruz ve Arnaldez.

Endülüs'te tıp biliminin yavaş ilerliyen gelişimi de felsefeninkine paralel bir süreç izledi. Endülüslü iki bilim tarihçisi olan İbn Cülcül ve Said el-Endelüsi'ye<sup>8</sup> göre, ülkede tıp, başlangıçta, Hippokrates'in *Aphorismis*<sup>9</sup> isimli eserinin muhtemelen Latinceye —Arapçaya veya Süryaniyeye değil— yapılan bir "hristiyan" tercümesi kullanılmak suretiyle hristiyan hekimlerce icra edilmekteydi. Emir Muhammed döneminde, Doğu'dan Harrani olarak bilinen bir hekim geldi ve bir grup Kurtubalı doktorla birlikte, ağrı kesici özellikteki bir macunu tedavide kullanmak için deneyler gerçekleştirdi<sup>10</sup>. Ceyyanlı (Jaen) bir tacir, Doğu'da seyahat etmekte iken, 919 ve 920 senesinde ünlü hekim Ebu Bekir er-Razi ile tanıştı ve onun bazı eserlerinin birer nüshasını Endülüs'e getirdi.<sup>10</sup>

Endülüs'te astronomi ve matematiğin başlangıcına dair fazla bir kanıt yoktur. Said, bu bilimlerin üçüncü yüzyıl ortaları ile dördüncü yüzyıl ortaları arasında (864-961 arası) başladığını söylemekte ve o dönemin üç bilim adamına dair teferruat kabilinden önemsiz bazı bilgiler vermektedir. Astronomi alanında Hind asıllı bir kaynak eser olan *Sindhind*, Harizmi (ö.839) tarafından gözden geçirilmiş şekliyle, ya uzun yıllar Mısır, Irak ve Hicaz'da yaşamış ve II. Abdurrahman (822-52) için kitap toplamış olan şair ve fakih Abbas b. Nasih (ö.850) ya da Irak'ı görmüş olan bir başka çok yönlü alim Abbas b. Firnas (ö.887) tarafından Endülüs'e getirilmiş olmalıdır. 961 yılına ait *Kurtuba Takvimi* (Calendario de Cordoba)'nin, gece-gündüz eşitliği (ekinoks) ve gündönümüne dair tarihleri, Battani'nin 822 senesinde Fırat kıyısındaki Rakka'da gerçekleştirdiği gözlemlerden aldığı anlaşılmaktadır. Hind rakamlarının ve "sınıfir"ın Harizmi tarafından açıklanmış biçimiyle, 859 senesinden önce Endülüs'te bilindiği söylenebilir.<sup>11</sup>

8 İbn Cülcül Kurtubalı bir tabip olup, 987 senesinde, bu tarihe kadar yaşamış olan Endülüslü tabiplere dair *Tabakâtu'l-Entbâ ve'l-Hukemâ* (nşr.F.Seyyid,Kahire 1955) isimli eserini değerli bir giriş bölümü eşliğinde tamamladı. Bu çalışma, Doğu'da İbnu'n-Nedim'in kaleme aldığı *el-Fihrist*'le çağdaş ve fakat ondan bağımsızdır. İlk dönem için bkz. s. 92 vd. Saïd, *Tabakâtu'l-Ümem* (matbû nüshası için bkz. dipnot7)'ini 1066-70 yılları arasında Tuleytuyla'da tamamladı. Said, hem İbn Cülcül'ü hem de *el-Fihrist*'i kullanmakta ve fakat her ikisine de ilaveler yapmaktadır. Bkz. Erken dönem için s.927 vd.

9 Bkz. F.Seyyid, İbn Cülcül'de, s.92, dipnot 2.

10. İbn Cülcül, s. 94-95.

11. İbnu'l-Abbar, *Kitâbu't-Tekmilê li Kitâbi's-Sıla*, BAH içinde, V,96, no:320.İbnu'l-Abbar sadece karşılaşmayı zikretmekte, kitaplardan söz etmemektedir. Fakat o, bilgisini, II.Hakem tarafından düşülmüş bir nottan aldığına göre, bunun, Saray Kütüphanesi'nde Raziye ait kitap veya kitaplarla ilgili bir kayıttan alınmış olması kuvvetle muhtemeldir: Asin, "İbn Masarra", s.34, dipnot 1.

Onuncu yüzyılın ikinci çeyreğine girilirken, Endülüs'te seküler bilgiyi geliştirme uğrunda gösterilen dağınık çabaların çok verimli ve zengin sayılamayacak sonuçları, işte bunlardan ibaretti. Ancak, her şeye rağmen bunlar, daha sonraki yıllarda görülecek olan hızlı gelişmenin basamak taşlarını teşkil etti.

(3)

**III.Abdurrahman** (912-61)'ın Endülüs Emevi Devleti'nin içinde bulunduğu krize son verip, 929 senesinde halifelik ilanında bulunmasından **II.Hakem** (961-76)'in ölümüne kadar geçen elli senelik süre, felsefe ve diğer bilimlerin büyük ölçüde geliştiği bir dönem oldu. Bu gelişmede, kısmen devletin istikrar içerisinde yakaladığı refah seviyesinin kısmen de hanedanın sağladığı himayenin olumlu katkıları vardı. Abdurrahman, gerek kendi tahtına sağlayacağı prestij gerekse Endülüs kültürünün bir bağımsızlık sembolü olarak gelişmesinin kazandıracığı şöhret nedeniyle bilime büyük değer verdi. Oğlu **II.Hakem**, meraklı bir bilgin ve bir kitapseverdi. Bu özelliklerinin yanında, kendisi için kitap toplayanların ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik büyük bir maddi kaynak da ayırmış bulunuyordu. Uzun yıllar süren veliahdlık dönemi boyunca para biriktirdi ve Kurtuba'nın surlarla çevrili kısmında, Ulu Cami'in batısına düşen Eski Kasr'ın (Alcazar) içerisindeki Saray Kütüphanesi'nin kuruluş fikri ondan neşet etti. **Hakem**'in, İslâm dünyasının her tarafında elyazmalarını tesbit edip satın alan kitap toplayıcıları ve Kurtuba'da elyazmalarını çoğaltmakla meşgul müstensihleri vardı. İbn Hazm, Saray Kütüphanesi'ne ait kataloğun herbiri elli yapraklık kırk dört ciltten meydana geldiğini zikretmektedir.<sup>12</sup>

Bahse konu dönemde, gerek yeni kaynaklar gerekse ortamın daha müsait oluşu sayesinde felsefi konulara rağbet arttı. Matematik ve mantık ilimlerinde sivrilmiş olup, el-İklidi (Öklidi) olarak tanınan Abdurrahman b. İsmail b. Zeyd isimli bilgin tarafından "Sekiz Mantık Kitabı"nın bir hülasesi telif edilmiş olduğundan, artık Aristo'nun *Organon*'unun tamamına ulaşmak mümkündür<sup>13</sup>. An-

12 Bkz. J.Vernet, "La ciencia en el İslâm y Occidente", *L'Occidente e l'İslâm nell'alto medioevo* (= *Settimane di Studio Italiano di Studi sull' Alto Medioevo*, XII), Spoleto 1965, referans kaynaklarıyla birlikte s. 537-67, bilhassa s.544-49; Said, *Tabakatu'l-Ümem*, s.853-55.

13 *Cemheretu Ensâbi'l-Arab*, nşr. E.Levi-Provençal, Kahire 1948, s.92.Diğer teferruat ve referanslar için bkz. Lévi-Provençal, *Histoire*, III,498.Bazı kaynaklarda zikredilen 400 bin rakamı biraz abartılı olmalıdır. Zira her biri 50 yapraklı 44 ciltlik katalog, toplam 2.200 yaprak eder; bu da her yaprağa 180 ciltlik bir listenin sığması demektir; sonuçta her yaprak iki sütundan oluşsa bile bu rakam fazladır.

cak İbn Cülcül'e göre hüküm vermek gerekirse, yine de Grek klasikleri ve Doğu Arap felsefesi hakkında daha fazla bilgi edinmenin önünde hâlâ bazı engeller vardı. İbn Cülcül, Platon'un kitaplarından sadece *Republic*, *Laws* ve bir tıp kitabı addettiği *Timaeus*'a atıfta bulunmaktadır.<sup>14</sup> Aristo'nun yazılarını tasvir ederken, gerek apokrif gerekse fizik ve mantıkla alakalı bazı eserlerin isimlerini zikretmekte (*Theology*, *Testament*, *Sırru'l-Esrar*, *Kitabu't-Tüffâha*); fakat *Metaphysics*, *Physics*, *De Anima*, *Ethics* ya da *Politics*'e hiç atıfta bulunmaktadır.<sup>15</sup> Arap filozoflardan el-Kindi (ö.866) hakkında "İslâm dünyasında (onun dışında) yazılarında Aristo'nun izinden yürüyen başka hiç bir filozof olmadı" değerlendirmesini yapmaktadır.<sup>16</sup> Böylece anlaşılıyor ki, o, henüz el-Farabi (ö.950)'yi tanımış değildi; ona başka bir yerde de atıfta bulunmamaktadır. Buna mukabil Ebu Bekir er-Razi'yi doktor olduğu kadar ünlü bir filozof olarak da zikretmekte, ayrıca *Fi't-Tıbbi'r-Rühani* isimli eserini kaydetmektedir.<sup>17</sup>

Bir taraftan bunlar olurken diğer taraftan İbn Meserre'nin öğrencileri de gün ışığına çıkma imkanına kavuşmuşlardı. Onlar, neoplatonik ve mistik karakterli felsefelerini öğretmeye devam etmek suretiyle felsefi çalışmalar geleneğini muhafaza etmişler ve bunu Meriyye (Almeria) ve Beccane (Pechina)'ye de yaymışlardır.<sup>18</sup>

Ne var ki, felsefe, yavaş büyüyen bir bitki gibidir. Bu sebeple Endülüs'te ilk çiçekler, bu sahada değil; tıp ve eczacılık alanlarında açmıştır. Bu gelişme için zemin, seyahatlerin aracılık ettiği sürekli alış-verişlerle beslenmekteydi. Mesela Yunus b. Ahmed el-Harrani'nin iki oğlu Ömer ve Ahmed, 942 senesinde Kurtuba'dan ayrıldılar ve tam yirmi bir sene Doğu'da kaldılar. Onlar, Bağdat'da Sabit b. Sinan'dan Galen'in eserlerini okudular. Keza İbn Vasif'in gözetiminde göz hastalıkları üzerine ihtisas yaptılar. II. Hakem döneminde Kurtuba'ya dön-

14 Saïd, *Tabakât*, 857. "Sekiz Mantık Kitabı", Porphyry'nün *Eisagoge*'si ile başlamalı, Aristo'nun *Rhetoric*'i ile son bulmalıdır. Hülasanın yapıldığı tarih bilinmemektedir...

15 *Tabakâtu'l-Etîbbâ*, 23-25.

16 *A.g.e.*, 25-27. Onun, bilerek tıpla alakalı olmayan başlık ve bilgileri ihmal ettiği varsayılabilir. Fakat, o, Platon'un *Republic* ve *Laws*'ını zikretmekte; Sokrates'e dair bir rivayeti nakletmektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki, şayet o Aristo'nun söz konusu temel eserlerini bilseydi, herhalde bunları zikretmezlik yapmazdı.

17 *A.g.e.*, 73.

18 *A.g.e.* 77-8.



düklerinde saray doktoru oldular. Bunlardan Ahmed, II.Hişam dönemini de idrak etti. İbn Cülcül, şahsen tanıdığı Ahmed'i "akl-ı selim sahibi, basiretli ve Doğu'da tedavisine bizzat şahit olduğu hastalıkları iyi anlayan birisi" diyerek övmektedir<sup>20</sup>. Muhammed b. Abdûn el-Cebelî isimli bir diğer doktor, 958'de Doğu'ya gitti; Basra'da çalıştı ve sonra Fustat'ta bir hastanede başhekimlik yaptı. Muhtemelen Fatımîlerin Mısır'ı işgallerinden bir şekilde rahatsız olması nedeniyle, 971 senesinde ülkesine döndü; saray hekimi olarak önce Hakem'e sonra da Hişam'a hizmet etti<sup>21</sup>. Bu arada başka doktorlar da Kayrevan'da çalışmalar yaptılar.

Endülüs'te Galen'in eserleri, standart tıp metinleri olarak kullanılır hale geldi. İbn Cülcül, bunlardan, her tıp öğrencisinin mutlaka öğrenmesi gereken onaltı tanesinin listesini vermektedir. Galen'in bu eserleri, başka müellifler tarafından "*Cevâmi*" olarak zikredilmektedir<sup>22</sup>.

Eczacılık alanında, sarayın ilgisi sayesinde Dioscorides'in *Materia Medica* isimli eseri, 952 senesi civarında, eski tercümesi gözden geçirilerek bir kez daha Grekçeden Arapçaya tercüme edildi. Böylece ilk defa Endülüs bilimi, Doğu'da yapılmış olan bir faaliyeti aşıyordu; keza bu çalışma Batı İslâm'ı içerisinde gerçekleştirilen az sayıdaki tercümeden biriydi. Bu önemli gelişmenin tarihî kıymeti yüksek bir hikayesi, bize, mütercimlerin yakın arkadaşı olup, tercümeden kaynaklanan daha ileri seviyedeki bazı çalışmalara iştirak etmiş bulunan İbn Cülcül<sup>23</sup> tarafından aktarılmaktadır.

İbn Cülcül, söz konusu eserin ilk tercümesinin Bağdat'ta İstifan b. Besîl tarafından yapıldığı ve Huneyn b. İshak tarafından tashih edildiğini söylemektedir. Mamafih yapılan iş biraz kusurluydu, zira mütercim eserde adı geçen bitki isimlerinin Arapça karşılığını bulmamış; böyle durumlarda herhangi bir açıklama

19 Bkz. Asin.a.g.e., 7.bölüm.

20. A.g.e., 112-13; Sâid, a.g.e., 929-30; Renaud, Soc. Française Hist. Médecine, Bulletin 1935, s. 321-32.

21. İbn Cülcül, a.g.e., 115; Sâid, a.g.e., 930.

22. İbn Cülcül, a.g.e., 42, 45 vd. (nâşir F. Seyyid'in notu)

23. İbn Cülcül'ün kayıp eseri *Tefsiru'l-Esmâi'l-Edviye ve'l-Müfreda min Kitâbi Diyusqürîdûs*'in "mukaddime"si, İbn Ebî Useybia'nın *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ* (nşr. A. Müller, Königsberg 1884)'sı içinde, II, 46-48; F. Seyyid, İbn Cülcül'e yazdığı "mukaddime", s. *kâf*'tan *kâf-elif*'e kadar. Bkz. F.C. Dubler, "Diyuskuridis" ve B. Lewin, "Adwiya", EI(2).

ma yapmaksızın, Grekçe isimleri Arapçaya taşımıştır. Fakat, bu tercüme, daha iyisine sahip olma arzusuyla birlikte, Endülüs'te bu zamana kadar kullanılmagelmişti. 947-48 senelerinde, ortak Bizans imparatorları bilgin VII. Konstantin (Constantine) ve oğlu Romanus'un, III. Abdurrahman'a hediye olarak gönderdikleri Grekçe eserin, resimli muhteşem bir nüshası esas alınarak yeni bir tercümesi yapıldı. İmparatorlar, açıkça anlaşılıyor ki, halifenin ve oğlunun bilimsel tecessüslerinden yeterince haberdar idiler. Bununla beraber, Endülüs'te eski Grekçeyi okuyabilecek hiç kimsenin bulunmadığını bilmiyorlardı. Bu nedenle halife, kitabı Saray Kütüphanesi'ne tevdi ettikten sonra, imparatorlara bir mektup yazıp, onlardan eserin tercümesine nezaret edecek bir bilgin göndermeleri ricasında bulundu. Bunun üzerine gönderilen Nikolas (Nicolas) isimli bir rahip, 951-52'de Kurtuba'ya ulaştı. Onun ilk vazifesi, Latince bilen bazı hristiyanlara, kendisiyle müslüman bilginler arasında mütercimlik yapabilmeleri için Grekçe öğretmekti. O, bundan sonra, söz konusu eserin Arapçaya gözden geçirilmiş yeni bir tercümesini gerçekleştirmek için, aralarında Bizans Grekcesini bilen Sicilyalı Ebû Abdullah isimli birinin de bulunduğu bir grup Kurtubalı bilginle işbirliği içerisine girdi. Grup, bu çalışmasında, sarayda etkili bir isim olan yahudi bilgin Hasday b. Şaprut'un da desteğini yanında buldu.

Tercüme komisyonunun temel vazifesi, İstifân tarafından Grekcelerine dokunulmamış olan bitki isimlerinin Arapça karşılıklarını bulmaktır<sup>24</sup>. Binaenaleyh onlar, Grekçe nüshanın mânâ bakımından ifade üstünlüklerini dikkate almaları gerekmekte idiyse de, baştan sonra yeni bir tercüme yapıyor değillerdi. Ana metne, bizzat İbn Cülcül tarafından iki değerli zeyl hazırlandı. Bunlardan biri, basit ilaçların isimleri üzerine bir şerhti; diğeri ise, Dioscorides tarafından zikredilmeyen ilaçlar üzerinde duran bir çalışmaydı ki, bu çalışma, hiç şüphesiz, eski Yunan'da bilinmeyen Endülüs (İberya) bitkilerine dayanmaktaydı<sup>25</sup>.

Bizans imparatorları, o sırada, hediye olarak Dioscorides'in elyazma nüshasının yanında Orosius'un Latince *Dünya Tarihi*' ini de göndermişlerdi. Musta'rib-

24. İbn Cülcül, (rivayetinin sonuna yaklaştığında) on bitkinin isimlerinin neredeyse tamamının Kurtuba bölgesinde keşfedildiğini dile getirmektedir.

25. Şerhin unvanı için bkz. s. 151, dipnot 1, *Makâle fî Zikri'l-Edviye elleî lem yezkürhâ Dioscuridûs...* isimli eser için bkz. F. seyyid, ibn Cülcül'e yazdığı "mukaddime", s. *kâf-bâ*. Seyyid; Oxford, Bodleian'da 573 no'lu Arapça elyazmasını, bu eserin bir nüshası olabileceğini ifade etmektedir.

lerin bunu Arapçaya tercüme ederken karşılaşılabilecekleri herhangi bir sıkıntı yoktu ve bu eser, Ortaçağ İslâm dünyasında Latince'den Arapçaya tercüme edilen birkaç eserden biri oldu<sup>26</sup>.

İbn Cülcül'ün anlatımından açıkça anlaşılmaktadır ki, onuncu yüzyıl Endülüs'ündeki bilimsel ilerleme; müslümanlar, hristiyanlar ve yahudiler tarafından ortaklaşa gerçekleştirilmiştir. Bilinen diğer gerçekler de aynı kanaati uyandırmaktadır. Hasday, Babil'dekinden bağımsız olarak Kurtuba'daki yahudi araştırmalarının gelişmesini destekledi<sup>27</sup>. İslâm biliminin hristiyan Avrupa'ya yayılması bu dönemde başladı. Daha sonra Papalık makamına oturacak olan Frenk rahib Aurillaclı Gerbert, II. Hakem döneminde ilim talebi maksadıyla (causa sophiae Cordubam lustrans) Kurtuba'yı ziyaret etti<sup>28</sup>. Arapçadan Latinceye bilinen ilk tercümelemler de onuncu yüzyıl sonlarına tesadüf etmektedir. Bu tercümelemler, usturlab ve geometri üzerine yazılmış olup, Katalonya'daki Ripoll manastırında keşfedilen kısa risalelerden teşekkül etmekteydi<sup>29</sup>.

(4)

Endülüs'te bilim ve felsefenin ilk gelişim süreci işte böyleydi; bilimsel faaliyetler kurtuba'da saray etrafında kümelenmiş ve veliaht Hakem tarafından kararlı bir biçimde desteklenmişti. Onun büyük destek ve himayesi sayesinde ki, ölümünden sonra ortaya çıkacak sıkıntılara direnç gösterebilecek bir bilimsel biri-

- 
26. Arapça tercümenin bir yazma nüshası, Colombia Üniversitesi Kütüphanesi, Cat. No. X, 893.712 (II)'de mevcut bulunmaktadır. Bkz. G. Levi Della Vida, 2La traduzione araba delle storie di Orosio", *Miscellanen G. Galbiati*, III (Milan, 1951), s. 185-203; F. Seyyid, İbn Cülcül'e yazdığı "mukaddime", *kâf-tâ'dan lâm-cim'e* kadar.
27. Bkz. G.D. Cohen, "The story of the four captives", *Proceedings of The American Academy of Jewish Research*, 29 (1960-61), s. 55-131; Abraham b. Daud, *Sefer ha-Qabbalah: The Book of Tradition*, nşr. G.D. Cohen, Philadelphia 1967/5728, İbranice metin: s. 46 vd., tercüme ve notlar: s. 63 vd. Bkz. Lévi-Provençal, *Histoire*, III, 230-32.
28. Gerbert, kurtuba'ya, Barselona kontu tarafından 971 veya 974 yıllarında gönderilen bir elçilik heyeti ile birlikte gitmiş olabilir. Bkz. R. Menéndez Pidal, "España y la introduccion de la ciencia arabe en Occidente", *RIEI*, 3 (1955), s. 13-14.
29. Barcelona, Archives of the Crown of Aragon (Arago Kraliyet Arşivi), MS. Ripoll 225. Bkz. J.M. Millas Vallicrosa, "Las mas antiguas traducciones arabes hechas en Espana", *Convegno di scienze morali, storiche e filologiche* (Rome, 1957), s. 383-90. Gerbert, ilim talebi maksadıyla 967-69 arasında Vic de Ripoll'da olduğundan ve aynı dönemde Kurtuba'yı da ziyaret ettiğinden, onun tercümelerin getirilmesinde muayyen bir payı bulunmuş olabilir. Fakat Millas, yaşının gençliğini ve tercümelerin muhtemel tarihlerini dikkate alarak, mütercim Gerbert olamayacağı kanaatini taşımaktadır.

kim oluşabilmişti<sup>30</sup>. Sâid'in anlattığı gibi, müstebit hâcib (başvezir) **Muhammed b. Ebî Amir el-Mansûr**, politik sebeplerle ulemaya **II. Hakem**'in kütüphanesindeki tıp ve matematiğe dair olanlar haricindeki eserleri tahrip etmelerini iznini vermiş; bu eserlerden bir bölümü yakılmış, birazı saray surlarından aşağı fırlatılmış, bir başka bölümü ise toprağa gömülmüştür. Bundan sonra, yasaklanan bilim alanlarında temayüz etmiş bilginler, Endülüs Emevi Devleti'nin yıkılışına kadar (1031) seslerini kısmak zorunda kalmışlardır<sup>31</sup>. Kurtuba'nın 1013 senesinde maruz kaldığı feci kuşatma, kütüphane'de muhafaza edilen diğer eserlerin de kaybolması neticesini doğurdu. Bu eserlerden bir bölümü, şehrin ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla açık artırmayla satıldı, bir diğer kısmı ise, Berberi kuvvetlerin şehri işgali esnasında zayi edildi<sup>32</sup>.

Bu soğuk hava dalgası, her şeye rağmen, tarlaya ekilen tohumları öldürecek kadar sert veya uzun süreli değildi. Bilim adamları, daha sonra izin verilen bilimsel sahalarda çalışma ve tedrislerine devam ettiler. 1008 senesinde sona eren Amiriler döneminde ayrıcalıklı iki büyük isim çalışmalarını sürdürmekteydiler. Bunlardan biri, Battanî ve Hârizmî'nin doğuya ait astronomik tablolarını (*zîc*) Kurtuba meridyenine ve hicrî takvime uyarlayan, matematikçi ve astronom **Mesleme b. Ahmed el-Mecrîfî** (ö. 1008) idi. Sâid, onun öğrencilerinden bir çoğunu, bir sonraki neslin üstadları olarak zikretmektedir<sup>33</sup>. Öteki isim ise, standart bir tıp el kitabı olan ve cerrahiye dair son bölümü (XXX. kitap), Latince tercümesi sayesinde daha sonra Avrupa'da da gayet iyi tanınan *Kitabu't-Tasrîf*'in müellifi **Ebu'l-Kasım ez-Zehrâvî** (ö. 1009 sonrası)'dir. Zehrâvî aynı zamanda, ziraat alanında belki de Arapça ilk eser olan ve geçtiğimiz yıllarda elyazma nüshası bulunan *Muhtasarü Kitâbi'l-Filâha* isimli bir risalenin de müellifidir<sup>34</sup>.

Emevi halifeliğinin yıkılışı, bilhassa Kurtuba için ağır ve ıstırap verici bir süreçti; fakat bunun kültürel alandaki sonuçları tamamıyla olumsuz değildi. Merkezî idarenin dağılmasıyla birlikte, daha önce sadece birer taşra kasabası olan İşbiliye (Sevilla), Tuleytula (Toledo), Sarakusta (Saragossa), Belensiye (Valen-

30 Onun başarısı hakkında güzel bir değerlendirme için bkz. Lévi-Provençal, *Histoire*, III, 509.

31 *Tabakât*, 855-56.

32 Lévi-Provençal, *Histoire*, II, 318 (Referanslarla birlikte).

33. *Tabakât*, 857-60.

34. Bkz. G.S. Colin, "Filâha", *EI*(2).

cia), Batalyevs (Badajoz), Gırnata (Granada) ve Dâniye (Denia) gibi yeni başkentler; yeni birer güç, saltanat ve kültür merkezine dönüştüler. Tam da bu zamanda Hakem'in kütüphanesine ait kitapların bir kısmı, bu merkezlere ulaştı; keza bir çok bilgin, edip ve sanatkâr da bu yeni merkezlere dağıldılar. Şimdi Endülüs'te olup biten, sadece, bir başkent yerine birden fazla başkent ortaya çıkması değildi; bunun yanında bu yeni merkezlerin her birinde bilginler için önceki dönemden daha elverişli bir ortam ortaya çıkmıştı. Nitekim Sâid, 1066-70 yılları arasında Tuleyetula'da telif çalışmalarını sürdürüyorken şu tesbiti yapabilmektedir: "Allah'a hamdolsun, Endülüs'te şartlar o kadar iyi ki, (daha önce yasaklanan) şu bilimlere müsaade edilmekte ve onlar üzerinde çalışma yasaklanmamaktadır"<sup>35</sup>.

Ne var ki, ufukta yeni felaketler gözükmektedir: Bir tarafta Hıristiyanlar ve Berberilerce gerçekleştirilecek olan istilâlar diğer tarafta dinî baskının yeni tezahürleri. Fakat, bütün bunlara rağmen artık Endülüs kültürü yeterince zengindir; ve onun tezahürleri arasında felsefe ve diğer bilimler, XII. yüzyılda anavatanla birlikte Batı Avrupa ve Kuzey Afrika'da yeni filizler vermek üzere ayağa kalkmış hazır beklemektedir.

---

35 Tabakât, 856. Biz burada, bu gelişme döneminin ayrıntılarına giremiyoruz.